

המאבק על השם: ייצור הסובייקט הציוני בספרי הגיאוגרפיה והמולדת

אילן גור-זאב

יורם בר-גל. מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, הוצאת עם עובד. 1993, 233 עמ'.

ספרו של יורם בר-גל הינו החמצה בעלת ערך רב. הספר עוסק בהוראת הגיאוגרפיה כחלק ממנגנוני התיפעול של החינוך הציוני, מתוך תשומת-לב מיוחדת להקשריו האידיאולוגיים המשתנים והטעמת התפתחות התפישות הדיסציפלינריות. אליבא דבר-גל, שזורה הוראת הגיאוגרפיה בבניית ישותה הפוליטית של החברה הישראלית. העיסוק בשיחזור פרקטיקות הייצור של הסובייקט הציוני, במסגרת חינוך לאומי, המגייס לצרכיו הפוליטיים את הדיסציפלינות הנלמדות בביה"ס עשוי היה להפוך את ספרו של בר-גל לביטוי תרבותי עשיר עוד יותר משהינו; דווקא לאור עבודת המחקר המדוקדקת לטקסט פוטנציאל של מסמך חשוב של ביקורת-תרבות, שאינה מסתפקת ברמה מטא-תיאורטית, אלא נפרטת לתכנית מחקר שקדנית, הרוויה בגילויים מחקריים מרתקים. ברם, שמרנותו של המחבר, שלא לומר הנאיביות שלו מגבילה את הישגיו. אף שהספר מבקש לעסוק בהתפתחות החינוך הגיאוגרפי בבתיה"ס נשארם מחוץ לאופק הדיון הרבדים הדידקטיים הכלליים, השליטה על הזמן, יחסי תלמיד-מורה, דימוי הידע כמבוא לתפישת אסטרטגיות פרשניות לגיטימיות של גוף הידע הגיאוגרפי, ועוד הקשרים פדגוגיים רבים. לדעתנו, אין לעסוק בבחינת תיפקודם של ספרי-הלימוד בגיאוגרפיה בלא בחינת התיפקוד הכללי של ספרי-לימוד במרחב הבית ספרי, ובהקשר שלפנינו יש לבחון את מעמדו המיוחד של ספר-הלימוד בגיאוגרפיה ואופני הפעולה וההפעלה שלו. ביניהם היה מקום לעמוד על גבולות הטקסט: האם הגבול הפיזי של הספר, או סיום השעור הינם גבול החינוך הגיאוגרפי, או, אולי, כולל הטקסט הזה גם טקסי זיכרון, עליות-לרגל חילוניות לגלי-עד, טיולים בהם "כובשים ברגליהם" התלמידים את הארץ ומנכיחים את "השם" העברי ומדיחים את "השם" והתושב "האחר" שהשתרר בלא זכות, תוך כדי פוליטיזציה של הגוף ועיצוב התודעה של התלמיד והתלמידה, אבל גם את המורה, סוכן המערכת? בר-גל בהחלט ער לכך, שהחינוך הגיאוגרפי "משרת צרכים חינוכיים ואידאולוגיים". ברם, מודעות זו אינה באה לידי ביטוי נאות בספר, שהוקדשה לו עבודת מחקר מדוקדקת ושקדנית, שיש לברך עליה. נקודת-המבט של המחבר הינה פוזיטיביסטית, בגרסה מיושנת ומשמימה. כאן, המרחב הבית-ספרי, כמו גם הקונטקסט ההיסטורי שלו, אינו בגדר סוגיה, המצריכה בירור עקרוני. כך גם לגבי היחסים בין הטקסט לקונטקסט, בתוך המרחב הבית-ספרי, ובינו, כטקסט לבין האופק החברתי והתרבותי הכולל שלו; המערכת ההרמנויטית הנטענת ונפרקת סביב הטקסט על-ידי תלמידים ומורים, כמו גם הסוגיה מיהו המוען

ומיהו הנמען של הטקסט הגיאוגרפי והרטוריקה האידאולוגית שלו אינן עולות לכלל בירור בספרו של בר-גל. קל-וחומר, שאין כאן מקום לעיון בפרובלמטיקה של מעמד המבקר, בר-גל עצמו, ביחס לטקסטים אותם הוא ממפה. הספר מציג את עצמו כמחקר מדעי אובייקטיבי נטו. ודווקא ממי שממפה את היומרות של כותבי ספרי-הלימוד בגיאוגרפיה אפשר היה לצפות למידה גבוהה יותר של רפלקטיביות. יומרתו של המחבר אינה בעיה ייחודית לו, אלא מבטאת, במידה רבה מחוייבות מעמדית. הטקסט האקדמי השגרתי עדיין מצטעף כרגיל ביומרה להיות טהור מאינטרסים ובלתי אידאולוגי, אובייקטיבי. והספר הנוכחי מתפקד באופן נורמלי במצעד היהירות של הטקסטים האקדמיים. מידה זו של איפוק שמרני דווקא עומדת לשיבח, מנקודת-המבט השמרנית של החיבור הסמנריוני שבמרחב השיח האוניברסיטאי. כיוון שכך, אין מקום בספרו של בר-גל לבירור מעמדה המיוחס של הדה-קונטקסטואליזציה שלו לטקסטים, המתיימרים לחשוף ולהציג עובדות גיאוגרפיות. ואולי, דווקא ממי שעוסק בגיאוגרפיה אפשר היה לצפות שישבור את המוסכמות ויעסוק גם במיפוי המרחב הבית-ספרי והאופקים החברתיים-תרבותיים שלו, ויבחן את השתנות פרקטיקות הייצור של הסובייקט הציוני על-ידי ספרי-הלימוד בגיאוגרפיה? אלא, שהמחבר אינו עוסק בכגון אלה. הסוגיה העקרונית של ביקורת תפקוד ספרי-הלימוד במסגרת הפרשנות והכינון של תודעה קולקטיבית תופסת אצל בר-גל שני עמודים מתוך 233 עמ' הספר וגם כאן, הוא בוחר בתיאורטיקנים פוזיטיביסטים שמרנים. אפשר לקרוא בין השורות את ביקורת המחבר על האתנוצנטריזם הישראלי, סימונו הסטריאוטיפי של הערבי והתנגדותו לקו הכללי של ספרי הלימוד, שאת התפתחותם הוא סוקר. ובכול זאת, כמו בהרבה גירסות אחרות של ביקורת "שמאלנית" אין הביקורת על אופני הייצוג של הערבי נוקבת עד כדי שלילתה העקרונית של הכחשת "האחר" וסרוב עקרוני למניפולציות של מנגנוני הכוח החברתיים (וביה"ס הוא אחד המובהקים שבהם). על פי המחבר, מאפייניו של ספר הלימוד נגזרים מתפקידיו החינוכיים וההוראתיים "להביא גוף עובדות מתחום הדעת המסויים, שיש לגביהם הסכמה רבה בקהילה המדעית העובקת בנושא" ובחוסר ביקורתיות הוא ממשיך לתאר את אופני האירגון של העובדות בטקסט. אין הוא מודע לכך, שספר הלימוד מייצר "עובדות" ולא משחזר עובדות, במסגרת אידאולוגית, שניתן וראוי לשחזר. ספר הגיאוגרפיה העברי נותן שם למקום כאופן של השתלטות על הארץ ובה-בעת הוא ממפה את התלמיד/ה ומעצב את הארכיטקטורה הרגשית והתודעתית בעולם סימבולים שלו/ה, שהגיאוגרפיה מהווה רק אחת מתצורותיה הנפוצות. במסגרת זאת יש מעמד מיוחד לקריאה-מחדש בשם תחת זה השורר כטעות היסטורית, שיש לתקנה ובדרך כלל מדובר בהחזרת השם "המקורי", התנ"כי. אבל גם משהשם חוזר הוא שב והוא אחר. המקום שלו השתנה. הנלחמים למען השם אחרים והם מבקשים לשנות את המקום, להתגבר על ה"אחר" המקומי, שעם שינוי השם מוצג כזר וכובש, שברוב חסד לכול היותר אפשר להתייחס אליו כאל נסבל. אין הטבעה זו של השם אפשרית באמצעים צמחוניים

והיא נזקקת ל אלימות. ל אלימות-שכנגד, בלית ברירה, ייאמר בספרי המולדת. וכך תתרחש ההטבעה, במקביל, באדמת המריבה, במפה של הטוענים לריבונות, בספרי-הלימוד, בתודעתם וברגשותיהם של החברים בקהילת-השיח, שמתמסרים לדיכוי זה, מפנימים אותו ומזדהים אתו הרבה קודם ליציאתם לקרב הממשי. ספרי-הלימוד, כמו המפות, האנדרטאות וטקסי הזכרון מסתברים כאבר מאבריה של המלחמה; נתינת השם למקומות, מיפויים הסימבולי והמעשי כרוכים גם בשינוי המפה ובשינויה הכוחני של המציאות, כך שתתאים למפה שבספר הלימוד. מסע דיאלקטי זה של אלימותו החיצונית והפנימית של הטקסט הגיאוגרפי כמרחב של רטוריקה חינוכית, המשקפת ממשות ערכית ורגשית ומעצבת מציאות טקסטואלית ופוליטית מותנה במאבק אגרסיבי כנגד ה"אחר" והגליתו. להגליה זו ביטוי טקסטואלי במובן של הוצאתו הסימבולית מהטקסט, או בבלעדיות היכולת לסמנו ולקטלגו בטקסט החינוכי ובמציאות הפוליטית. ההיסטוריה של ספרי-הלימוד בישראל הנה היסטוריה של מנצחים, כפי שאפשר ללמוד (בעקיפין) גם מספרו החשוב של בר-גל, הנשאב, בעל כורחו לתוך משחק הכוח המניפולטיבי, הבלתי-רפלקטיבי, שנגדו, הוא מבקש לצאת.